

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Паращевіна Максима Анатолійовича «Трансформація соціального інституту релігії в сучасному українському суспільстві», подану на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 — спеціальні та галузеві соціології

На всіх етапах існування суспільства релігія виступала важливим чинником усталення та розвитку суспільних відносин, невід'ємною частиною людської свідомості, засобом інтеріоризації системи цінностей та норм.

Поширені в суспільстві релігійні практики були спрямовані на визначення сенсу існування людини та світу, соціетальну легітимацію, зняття соціальної напруги, інтеграцію соціальних груп (або й цілих суспільств), що поділяють однакові вірування (П. Бергер Е. Дюркгейм, Т. Лукман, Б. Маліновський, К. Маркс, Т. Парсонс, А. Редкліфф-Браун та ін.).

В процесі модернізації суспільств, у період, так званого, модерного часу та сьогодення динаміка зазначених процесів змінюється. Виникає потреба у критичному аналізі теорій та концепцій, що пояснюють соціальне призначення релігії в сучасному суспільстві, у формуванні нового бачення релігії (одного з найстарших соціальних інститутів), визначенні напрямів і міри її впливу на суспільне життя.

Попри наявність численних наукових праць українських релігієзнавців та соціологів, присвячених проблемам дослідження релігійності сучасного українського суспільства як чинника суспільно-політичних змін і складової громадянського суспільства (О. Бучма, О. Вишняк, В. Докаш, Н. Зайцева-Чіпак, О. Лавринович, В. Титаренко та ін.), питання створення цілісного уявлення щодо інституційних змін релігії та їх впливу на розвиток сучасної України залишаються невизначеними.

Представлене дослідження спрямоване на подолання цього протиріччя, критичний аналіз «існуючих наукових підходів щодо особливостей реалізації

соціальних функцій релігії в сучасних суспільствах», визначенні їх інтерпретаційного потенціалу та розробку «системної соціологічної концептуалізації трансформації інституту релігії в Україні», що є надзвичайно важливим та актуальним.

Поставлена мета кваліфікаційної роботи полягає у виявленні тенденцій та напрямів структурної та функціональної трансформації інституту релігії в сучасній Україні. Вона повністю реалізується в ході розв'язання низки завдань, серед яких, на наш погляд, особливого значення набувають такі, як «розробка концептуальної моделі теоретичного бачення процесу трансформації інституту релігії в Україні та її емпірична верифікація»; дослідження характеру «взаємодії інституту релігії з іншими соціальними інститутами (державою, економічними інститутами, освітою, правом, родиною, армією, інститутами громадянського суспільства)»; визначення динаміки «релігійності населення України, значущості релігії для особистого життя релігійних осіб»; довіри віруючих та невіруючих до інституту релігії.

Обрані автором для аналізу наукової проблеми теоретичні підходи спрямовані на реалізацію мети дослідження. Системний підхід дає можливість довести суспільну обумовленість релігії, розглядати релігію як частину суспільної системи, рівнозначну з іншими суспільними підсистемами. Структурно-функціональний підхід дозволяє автору дослідити не лише специфіку основних функцій релігії в сучасному світі, а визначити особливості їх впливу на суспільство в цілому.

Оскільки М. Паращевін розглядає структурно-функціональні трансформації релігії в Україні у вимірах секуляризації суспільства, змінах динаміки, форм та ступенів секуляризації, слушним стає використання теоретичних концепцій модерного часу - теорій секуляризації, «релігійної економіки», концепції «постсекулярного світу».

Використані в процесі дослідження методи аналізу емпіричних даних відповідають завданням дослідження, дають можливість представити

доказовий матеріал, що доводить гіпотези автора та аргументовано підтверджує його висновки.

Слід відзначити масштаби емпіричної бази дослідження. Здобувач перевіряв та підтверджував свої теоретичні розробки даними вторинного аналізу емпіричного матеріалу, який складається з результатів трьох опитувань Інституту соціології НАН України, результатів моніторингового дослідження українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова та двох міжнародних порівняльних досліджень. Це дало можливість проаналізувати зміни, що відбувалися в релігійній свідомості населення України та інституті релігії за 24 роки (1994-2018 рр.).

Не викликає сумнівів наукова новизна отриманих результатів дослідження. Однак особливо слід звернути увагу на зазначені нижче наукові результати. Автором вперше в українській соціології релігії здійснено концептуалізацію феномену «призупиненої десекуляризації», який відображає процеси трансформації інституту релігії в Україні за часів незалежності; доведено факт того, що соціальний інститут релігії поступово стає складовою громадського суспільства (через активну взаємодію релігійних спільнот та організацій з його структурними підсистемами); визначено ієрархію основних соціальних функцій релігії в сучасному українському суспільстві з погляду реалізації їх соціального потенціалу.

Значний внесок для розвитку теоретико-методологічного підґрунтя соціологічної науки мають удосконалені М. Парашевіним у процесі проведення дослідження інтерпретативні можливості десекуляризаційного підходу до аналізу трансформацій соціального інституту релігії в українському суспільстві, а також обґрунтований автором постулат щодо зміщення функціональних проявів релігії в Україні з суспільного на індивідуальний рівень, що свідчить про панування принципу функціональної індивідуалізації і відповідає специфіці змін в загальній ціннісній системі населення України.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її результатів для створення спеціальних програм співпраці держави та соціальних інститутів освіти, права, родини, армії з інститутом церкви. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути корисними у процесі викладання у ЗВО ряду навчальних дисциплін.

Представлена кваліфікаційна робота побудована логічно та послідовно, про що свідчить науково обгрунтований зміст роботи. Дисертація складається з чотирьох розділів, вступу, висновків та додатків. У заявлених підрозділах чітко та послідовно вирішуються визначені автором у вступі завдання дослідження.

У першому розділі «Релігія як предмет інституційного підходу» здобувач здійснює операційне визначення релігії, аналізує сутність релігії як соціального інституту, виокремлює основні соціальні функції релігії в сучасному суспільстві.

Здійснюючи операційне визначення релігії, М Паращевін пропонує в даному дослідженні розглядати її «як форму світогляду, яка базується на системі уявлень про існування та діяльність надприродних істот або сил, щодо яких формується певне ставлення, та з якими вибудовуються певні «відносини», наслідком чого є формування певного комплексу соціальних практик, пов'язаних з цими уявленнями». У цій трактовці релігії, близькій до суджень М. Розатіта Б. Тернера, закладено не лише базисні уявлення про феномен релігії, а й суто соціологічну специфіку визначення даного поняття. Вона полягає у тому, що релігія розглядається не лише базисом, а й чинником, наслідком розвитку суспільства, «живою реальністю», яка реалізується в численних практиках, пов'язаних з потребами окремих осіб та соціальних груп становлювати «відносини» з «надприродними» суб'єктами.

Аналізуючи наукові уявлення щодо визначення поняття та призначення соціального інституту (Н. Смелзер, Е. Гідденс, Я. Щепанский, Е. Асп, П. Штомпка, Д. Норт, О. Осовський) автор трактує його «як зв'язну сукупність

норм і цінностей, які здійснюють регуляцію важливої сфери соціальних відносин відповідно до поточних запитів (потреб) суспільства».

Розглядаючи основні інституційні ознаки та прояви феномену релігії в сучасному суспільстві, М. Паращевін включає до них такі, як наявність певної «вищої», критичної потреби всього населення; набір соціальних функцій; систему певних соціальних організацій, що реалізують зазначені функції; сукупність соціальних позицій та ролей; систему санкцій.

Аналіз першого розділу кваліфікаційної роботи дозволяє констатувати побудову автором ґрунтовної теоретико-методологічної бази для реалізації мети та завдань дослідження.

Другий розділ «Соціологічні вектори дискурсу змін інституційної ролі релігії в модерних суспільствах» спрямовано на критичний аналіз наукового дискурсу щодо пояснення динаміки змін у ставленні суспільства до інституту релігії у період модернізації суспільства.

Розкриваючи поставлені завдання, здобувач бере за основу секулярність як основний індикатор та міру релігізації суспільства, а також соціальну вагу інституту релігії на певних етапах розвитку суспільства.

В роботі представлено глибокий аналіз трьох теоретичних систем, які, як доводить автор, дають можливість визначити гносеологічний потенціал та оптимальну теоретичну перспективу, необхідну для аналізу функціонування релігії в умовах модернізації суспільства, що є актуальним для сучасної України. Це - теорія секуляризації, теорія «релігійної економіки» та концептуальна модель десекуляризації.

В результаті наукових пошуків М. Паращевін приходить до висновку щодо доцільності використання в дослідженнях, спрямованих на визначення інституціональної ролі релігії в сучасному суспільстві, саме концептуальну модель десекуляризації, як таку, що є найбільш наближеною до українських реалій (П. Бергер, Б. Тернер, Х. Казанова, Ч. Тейлор, М. Розаті, В. Єленський, В. Карпов).

У висновках до розділу автор визначає прояви десекуляризації в суспільстві, які складають основу для створення головних індикаторів та системи емпіричних показників, необхідних для подальшого дослідження особливостей функціонування інституту релігії в сучасному українському суспільстві. Це – ступінь релігійності суспільства; відновлення здатності релігії виконувати свої соціальні функції; зростання релігійної мережі та посилення соціально-релігійної активності релігійних організацій, груп.

У третьому розділі кваліфікаційної роботи «Емпіричні показники стану релігійної сфери в Україні» на основі вивчення статистичних показників позитивної динаміки розбудови релігійної мережі в Україні (1994-2017 рр.) виявлено наявність проявів масштабної десекуляризації на певних етапах розвитку українського суспільства. Представлений автором вторинний аналіз результатів масових репрезентативних опитувань населення України свідчить про зростання (з 2002 р.) особистісної значущості релігії для українських громадян, важливість власної регулярної участі у релігійному житті.

Проте М. Паращевин доводить, що масове поширення релігійної віри контрастує із низькими показниками виконання релігією своїх соціальних функцій; їх вплив на світогляд та поведінкові практики суттєво проявляється лише у незначній частині релігійних громадян.

Здобувач визначив рейтинг соціальних функцій релігії в українському суспільстві, певну ієрархію потенціалу їх реалізації. За його висновками перші позиції займають функція сенсу життя, комунікативна функція, функції ідентифікації та регуляції. На останніх місцях - компенсаторна та легітимаційна функції.

Автор визначив фактори, що впливають на реалізацію інституційних функцій релігії. Це – приналежність до певної соціальної групи, міра релігійності особи, обрана конфесія. (За даними автора реалізація релігією своїх функцій у середовищі греко-католиків на порядок вища аніж у середовищі православних).

Пояснюючи протиріччя, що виникає між високим рівнем релігійної ідентифікації населення України та низьким ступенем інституційної реалізації релігії, автор висуває припущення щодо особливостей функціонування релігії в умовах сучасного українського суспільства, особистісному характері виконуваних нею соціальних функцій, що зосереджуються на духовній, ритуальній функціях та функції, пов'язаній з підтримкою життєвої стабільності, зорієнтованості людини в сучасному мінливому світі соціальних ризиків.

Висновок здобувача полягає в тому, що критичний аналіз релігійної ситуації свідчить про існування в Україні особливого варіанту десекуляризації, який характеризується «множинністю», присутністю проявів як секуляризації, так і десекуляризації.

В останньому четвертому розділі «Взаємодія релігії з основними соціальними інститутами в українському суспільстві» автор визначає місце інституту релігії в інституційному комплексі українського суспільства,

За висновком автора, в процесі десекуляризації українського суспільства релігія має повертати свої традиційні завдання та функції відібрані у неї іншими соціальними інститутами в період примусової радянської секуляризації, особливо у процесах взаємодії з такими інститутами, як держава, економічні інститути, освіта, право, родина, армія, громадянське суспільство. Проте М. Паращевін характеризує десекуляризацію, що відбувалася в період незалежності України, як обмежену та поверхову, коли намагання інституту релігії повернути собі виконання належних функцій не було результативним.

Найбільші перспективи активізації процесу десекуляризації автор вбачає у посиленні взаємодії з громадянським суспільством та його організаціями (підтримка або заперечення певних політичних та громадських ініціатив; здійснення тиску на законодавчу та виконавчу гілки влади, захист суспільних цінностей). Однак здобувач зауважує щодо в цілому світського (а

не релігійного) характеру цих ініціатив, спрямованих на гуманізацію прагматичного секулярного світу.

Визнаючи безумовну наукову цінність та практичне значення дисертаційного дослідження, не можна не звернути увагу на ряд дискусійних положень у роботі здобувача, а саме:

1. Аналізуючи проблематику функціонального потенціалу релігійного інституту варто було б приділити більшу увагу проблематиці дисфункцій останнього. Зокрема збільшення потенціалу соціальної інтеграції від створення національної Церкви поєднується зі зростанням потенціалу суспільної напруженості та дезінтеграції внаслідок існування чималого сегменту віруючих, які, з різних мотивів, зберігатимуть орієнтацію на Церкву, підпорядковану Руській Православній Церкві. Так само можна припустити, що ті цінності та норми, які підтримують та просувають релігійні організації, є не зовсім відповідними сучасним умовам, і будуть скоріше заважати розвитку країни.
2. В розділі 4 (с. 332-366) автор аналізує взаємодію релігії з основними соціальними інститутами нашого суспільства (державою, освітою, родиною, правом, армією, громадянським суспільством, економічними інститутами), що є цілком доцільним та відповідає поставленим завданням. Водночас, є сенс зробити зауваження до обраного переліку соціальних інститутів. Адже тут не враховано такий важливий соціальний інститут, як мистецтво, який в домодерні часи був тісно пов'язаним з релігією. Тож варто було б проаналізувати, яким чином сьогодні релігія взаємодіє з мистецтвом, та як ця взаємодія впливає на обидва ці інститути.
3. Притаманний автору стиль написання роботи, виклад наукового матеріалу - чіткий, логічний, простий у сприйнятті, проте, на наш погляд, він більше відповідає монографічному дослідженню ніж кваліфікаційній роботі.

Слід відзначити, що надані зауваження мають дискусійний характер і не впливають в цілому на позитивне враження від роботи.

У представленому дисертаційному дослідженні розв'язано важливу наукову проблему, здійснено соціологічну концептуалізацію трансформації соціального інституту релігії в українському суспільстві, яка відбувається у специфічній формі призупиненої десекуляризації.

Результати дослідження сприяють введенню до наукового обігу нових знань та систематизації теоретико-методологічних підходів щодо вивчення процесів трансформації соціального інституту релігії в сучасній Україні.

Підсумовуючи вище зазначене, можна констатувати, що дисертаційна робота Паращевіна Максима Анатолійовича «Трансформації соціального інституту релігії в сучасній Україні» є завершеним самостійним дослідженням, виконаним відповідно до вимог нормативних документів, зокрема п.п. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів» (постанова КМ України № 567 від 24 липня 2013 р., постанова КМ України № 656 від 19 серпня 2015 р., постанова КМ України № 1159 від 30 грудня 2015 р., постанова КМ України № 567 від 27 липня 2016 р.), а дисертант заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціальних структур
та соціальних відносин
факультету соціології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Н.М. Цимбалюк

